

החטא ועונשו ב"תמול שלשום"

אברהם בנד

שים לתמיהתו של הרומן "אם מחמת תמימות יתירה אם מחמת חכמה יתירה". כדאי להעיר שפיסקה דומה לפיסקה זו אנו מוצאים בסוף "עידו ועינים" (ע' שצ"ד-שצ"ח). לאחר מיתתם המשונה של ד"ר גינת וגמולה: "מה גרם לד"ר גינת שחיבל את מעשה ידו וביער בשעה קלה דברים שיגע עליהם שנים הרבה. כמו שנהוג במקרה שכזה פוטרים את השאלה בתשובה קלה ואומרים, דכדוך נפש היה כאן, ספיקות קשות הביאו אותו לידי כך. ואילו מה הביא את נפשו לידי דכאון ומה היו ספיקותיו, על שאלות אלו אין תשובה, ועדיין השאלה במקומה עומדת, שבי אמת אין חשבון ודעת והבנה במעשה שכזה: כל שכן לגבי נפש משפלת כגינת ולענייני חכמה ושירה שכאלו, ואין המעשה מתחלף בפירושים ואינו משתנה בביאור הטעמים, שאינם אלא סב-רות שנוהגים להשיב כדי להתחכם בדבורים בעו-לם על המקרים שאין להם פתרון ועל המעשים שאין להם מנחם. ואפילו נאמר גזירה קדומה יש כאן, כלום על ידי כך באנו לסוף כל העילות וכלום על ידי כך מתיישב הדבר, וכלום ידיעת הסיבה מסלקת את הרגזו". אם נשווה פיסקה לפיסקה נגלה כמה הבדלים חשובים. בפיסקה אחרונה, זו "מעידו ועינים", יש תמיהה על המיתה המשונה ויש ביקורת כלפי המסתפקים בתשובה תמימה או מתחכמת — אבל אין כל פנייה ל"צור ישועתנו", שהרי בסיפור זה מחבלים הגיבורים גם את מעשה ידם וגם את חייהם, גינת שרף את כתביו וגמולה התאבדה. ואילו ב"תמול שלשום" "צור ישועתנו" הוא נפש פועלת גם בהתפתחותה האיטית של העלילה וגם בסוף הנמהר. מיתתו של יצחק קומר אינה סתם מיתה מכלבת שאפשר לקבוע את סיבתה בבדיקה מדעית.

דומה שניחש המספר מה יכתבו עליו מפרשיו "אם מחמת תמימות יתירה אם מחמת חכמה יתי-רה", כמו שניבא כיצד יפרשו את דמותו של בלק

"ועתה, חברים טובים", פונה אלינו המספר ב"תמול שלשום" סמוך לסוף סיפורו (ע' 604). "כשאנו מתבוננים במאורעותיו של יצחק אנו עומדים מרעידים ומשתוממים. יצחק זה שאינו גרוע משאר כל אדם, מפני מה נענש על כך? וכי בשביל שנתגרה בכלב? והרי לא נתכוון אלא לשם שחוק. זאת ועוד אחרת, אף סופו של יצחק קומר אינו מותנה בתחילתו. לפי טיבו ולפי הכשרתו צריך היה יצחק לעמוד על הקרקע ולראות חיים על האדמה ולהעלות את אביו ואת אחיו ואת אחיותיו... ואתה צור ישועתנו גדול העצה ורב העלילה היית שומע מפי צמאי ישועתך את תהל-תך כל הימים. קל להם לאותם שאינם טורדים עצמם בהרהורים יתירים, אם מחמת תמימות יתירה אם מחמת חכמה יתירה, אבל כל מי שאינו לא תמים הרבה ולא חכם הרבה מה יענה ומה יאמר?"

מי שקורא פיסקה זו, ששיבצה מחברה בשיאו הדראמאטי של ספרו, מן הדין שיעמוד על הטון הרציני המהדהד בכל שורה ושורה. אין כאן לא הצטעצעות במלים ואין כאן אירוניה. אף הקשרה של הפיסקה מחייב תשומת לבנו, שהרי במשפט שלפניה אנו קוראים: "אבל כל הדברים הללו לא הועילו, שכבר נחתמה הגזירה", ובפרק של-אחריה אנו מזדעזעים מתיאור פרפוריו האחרונים של הגיבור העקוד על מיטה מסואבה עד אשר "לבסוף פלט את נפשו הכואבת והשיב רוחו לאלקי הרוחות שאין לפניו לא צחוק ולא קלות ראש" (ע' 605).

אכזרית מיתתו של יצחק קומר ומתמיהה — ופיסקה זו, המגבשת הרבה מנושאי המגוונים של רומן מסובך זה, תוכיח. בפיסקה עצמה שלושה חלקים: (1) תמיהה על מיתתו של יצחק שלא היה "גרוע משאר כל אדם"; (2) פנייה לצור ישועתנו שהיה שומע את תהלתו כל הימים אלמלא מת יצחק מיתה משונה זו; (3) ביקורת כלפי המתכח-

כאן ניתוק חב, איפוא, י.ה.ם. איגרת תובה בלשון ימצא מפלי-סיפור פג-ים זה עם זה, כל יתר פרטי מפליגים אם נפקיד צעמו? של המספר, בה גם הוכרע. כלומר: הי-ל חינוך עצמי לומה במעשה? גם הקריאה זהליך היצירה התדמיות, הוא בזאת מקיים על קודש, ועל ישראל, בלבוש זהיתה לו במ-

(תמול שלשום" — ע' 468-479). מיתה משונה זו אין בה כדי להתמיה את הקורא הסובר כקורצוויל ("מסות על סיפוריו של ש"י עגנון" ע' 112) שהומת בה הגיבור כעונש על חטא שחטא מפני ש"מתוך סולם הערכים של המסורת נתפסת כל דיסהרמוניה שבחיים כחטא". מעניין הדבר שקורצוויל מחזק את דבריו אלו על ידי מובאה מן הספר המתארת את גישתו הקנאית של ר' גרונם יקום פורקן, המופיע ברומן, בקנאותו הדתית, כאישיות נלעגת — ומשום כך תפיסתו אינה יכולה להיות זהה עם תפיסת המספר. ברור שהמספר, אשר בקולו מדבר הסופר ש"י עגנון ברומן זה, אינו גורס עמדה קנאית זו, אינו רואה את גיבורו כחוטא החייב מיתה, ומיתה משונה לא כל שכן. הן בתוך מסגרת הרומן והן בתוך מסגרת היהדות המסורתית לא חטא יצחק קומר שום חטא שחייב אותו בעונש זה — לא התרשלותו במסורת אבותיו, ולא בגידתו באידיאל של העמידה על הקרקע, ולא שכחתו את משפחתו שבגליציה, ולא נשיקותיו לסוניה, ולא כתיבתו על עורו של בלק. ואם חטא, הרי חזר בתשובה, ואם תאמר שתשובתו רפויה ופושרת היתה, יש לומר שגם חטאיו רפויים ופושרים היו.

העיקר: האם זהו חוטא? כלום מסוגל בחור חיזור, שטוח, אפילו משעמם כיצחק קומר לחטוא חטא של ממש? והרי לכם פרדוקס. מיתה מתמיהה זו איננה מקרה מבודד בסיפור שאין לו כל קשר עם העלילה הראשית — אדרבה, אנו למדים שהבצורת הקשה שחנקה את ירושלים במשך כל חדשי הקיץ נפסקה עם מיתתו של יצחק קומר, כאילו פייסה מיתתו את זעמו של אלהי הטבע. ואם כן, למה נצטרך המספר לבטא את תמיהתו ואת תמיהתו הצפויה של הקורא על מיתת הגיבור? שהרי תמיהתנו על מיתתו של יצחק קומר כרוכה בתמיהה אחרת: כלום מסוגל גיבור שטוח כיצחק קומר להיות הנפש הפועלת ברומן אפי כ"תמול שלשום"? ואם כן, על המבקר לשאול, למה בחר עגנון בגיבור כל-כך שטוח ואיך השכיל לרקום סביביו רומן המצליח לשובב את קוראיו?

מדברי המספר בפסקה הנזכרת ומתאור מעשיו

של "תברנו יצחק" ברומן אנו למדים שאין גורלו של יצחק מותנה באופיו ועל כן רשאים אנו להסיק שהקוסמוס הספרותי המוצג לפנינו ב"תמול שלשום" אין בו כל חשבון סביר של שכר ועונש. אין בו כל משמעות מוסרית. מסקנה זו רצינית ביותר לכשעצמה, קל וחומר כשהיא אמורה בקוסמוס מוס שאלוהי אברהם יצחק ויעקב אינו נעדר ממנו, ושגיבורו "השיב רוחו לאלקי הרוחות שאין לפניו לא צחוק ולא קלות ראש".

בעית מיתתו של יצחק — שהיא, בסופו של דבר, בעית הרומן — מודגמת בבהירות מדהימה במטאפורה המרכזית של שיא הסיפור: עקדת יצחק. פרשה מקראית זו כל כך שכיחה בספרות ישראל מכל הדורות (ראה מאמרו הידוע של שלום שפיגל "מאגדות העקדה", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס [ניו-יורק, תש"י] ע' תע"א-תקמ"ז) שאי-אפשר לקורא יצירת סופר כעגנון להתעלם ממנה כשהיא מופיעה בגלוי או במכוסה. אם נבדוק את פרשת העקדה כמיתוס אב-טיפוסי נמצא שבמרוצת הדורות הדגישו פרשנים מכל האומות אחת משלוש הגפשות העיקריות במיתוס: אברהם, אשר אותו מנסה האל; יצחק, קרבן הנסיון; האל המנסה — אך, לדברי קצתם, המתנסה, שעליו להחליט אם רצונו בקרבן אדם. בגירסה של לפנינו, אין אברהם כלל, אבל יש לנו יצחק ויש לנו אלהים. "יצחק" שלנו מת מיתה משונה, מיתת כלב משוגע לאחר שחזר בתשובה, ונשא ריבה כשרה כדת משה וישראל. מה חטא? גם המספר שואל, "ויצחק זה שאינו גרוע משאר כל אדם, מפני מה נענש כל כך? וכי בשביל שנתגרה בכלב? והרי לא נתכוין אלא לשם שחוק". ואשר לאלהים, אם בקוסמוס של הרומן נעקד יצחק על חטא לא רציני ולא מפורש, מה נאמר על אלהי קוסמוס זה "שאינו לפניו לא צחוק ולא קלות ראש"? על כרחנו נאמר שאלהי קוסמוס ספרותי זה אינו אל מלא רחמים, ועל כן קוסמוס זה כולו אומר יאוש מוסרי — לית דיין ולית דיין!

ב

את גישתנו זו לרומן ולמשמעותו אפשר לחזק על ידי ציון שלוש התכונות הצורניות ברומן:

עיצובו השטוח של הספר; חז

יצחק

מכיוון שיצד פרקי הרומן, ו למה עיצב הס כל-כך? עיצוב תו הכוללת של אדם פשוט שו שהבנתה והשל הספרותי של " הישוב החדש מסורת אבות, ו אירופי, שאיפת על הקרקע על היסטורית זו נג חסיד. מבחינה צים תמימים, ו פשוטים שנלכד המאה שלנו. ה "כשאר אחינו, הניח יצחק קומו ועלה לארץ ישו נות ממנה" (ע) הנסיבות ההיסט בור! תמים היה שבינו לבינה, נ משעמם, אבל יש לב. זהו אדם בי לאהבתו אל סו "לשם שחוק" עי הגורליות "כלב נזהר עגנון להבו כל כוונה תחלה שים הרואים בב יצחק קומר, ובו חטאיו — "מכאן יהיו יודעים שן שכלב אתה" (שב

גיסא, שתחושת האשמה של יצחק קומר גדולה שבעתים מן החטא עצמו. כשם שלא נתכוון לחטא, כך לא הבין בדרכיהם של בני אדם, שאלמלא כן כלום היה מתאהב בבחורה ריקה כסוגיה, כלום היה מתייסר על בגידתו המדומה ברכינוביץ? אין ליצחק כל כוח אינטלקטואלי, ועל כן נאלץ הסופר, לפי דבריו של משולם טוכנר, להעביר לבלק את המחשבות שיפות הן ליצחק. ורק בחור תמים כיצחק מסוגל היה להתכחש לסכנה הצפויה לו מבלק.

יצחק לא בחר לחטוא, אבל אין כל ספק שבחר עגנון ביצחק ככוונה תחילה, מפני שבתוך עולמו הדמיוני של עגנון שהקיף את תקופת יפו היתה לו ברירה, היתה לו דמות אחרת מוכנת מזמן לסיפור זה — הלא הוא חמדת. בסיפורים הקודמים שמקומם וזמנם הם יפו של העלייה השנייה — "בארה של מרים", "לילית", "אחות", "תשרי" שנהפך ל"גבעת החול", הגיבור הצעיר הוא חמדת (או נעמן שאינו אלא גלגול אחר של חמדת), אפילו ב"תמול שלשום" מופיע חמדת ופרטי חייו דומים מאוד לפרטי חייו של יצחק קומר. שניהם בני גיל אחד, שניהם באו מארץ אחת, שניהם הגיעו לארץ באותו יום, שניהם, ברחו מן הגיוס (ע' 415, 411, 337). חמדת, כמובן, הופיע כחלוץ שעלה מגליציה לארץ בפרקים הראשונים של "בארה של מרים" (1909), ועלילה זו נשתמרה כגרעין של "תמול שלשום". יתר על כן, אפילו בשנת 1947, שנה וחצי אחרי הוצאת "תמול שלשום" לאור, פירסם עגנון סיפור בשם "חמדת" (בקובץ "ארבעים שנה", 82-88) המתאר שוב את עלייתו של הגיבור, חלוץ גליצאי, לארץ. אם כן, למה בחר עגנון ביצחק הפושר-המשעמם כשהיה בידו לבחור בחמדת, המשורר הצעיר? הוי אומר משום שחמדת, בגלל תכונותיו המיוחדות וכול-טות, לא היה מתאים לסיטואציה ההיסטורית המ-תוחה שביקש עגנון לכתוב עליה, שכן חמדת היה מסבך סיטואציה שהיא מסובכת ממילא. המ-דובר לא בעולמה של העלייה השנייה, שאינה אלא רקע היסטורי למתרחש ברומן, כי אם באותה פק-עת של רגשות סוערים הקשורים בהפיכות הפני-

עיצובו השטוח של הגיבור; מבנהו הגיאומטרי של הספר; חזרתם של מוטיבים מסויימים.

יצחק קומר הגיבור השטוח

מכיוון שיצחק קומר משמש מוקד נפשי לרוב פרקי הרומן, הרי עצם שטיחותו אומרת דרשני. למה עיצב הסופר דמות ראשית כשהיא פושרת כליכך? עיצוב זה מוצדק, לדעתי, על ידי משמעו-תו הכוללת של הרומן. שהרי יצחק אינו אלא בן אדם פשוט שנקלע לתוך סיטואציה היסטורית שהבנתה והשליטה בה אינן לפי כוחו. הקוסמוס הספרותי של "תמול שלשום" רב-מתחים הוא — הישוב החדש לעומת הישוב הישן, התפוררות מסורת אבות, עקירת דור שלם מקרקעו המזרח-אירופי, שאיפתו להשתרש במולדת חדשה, ולחיות על הקרקע על פי אידיאלים נשגבים. לתוך קלחת היסטורית זו נפל יצחק התמים, נינו של ר' יודל חסידי. מבחינה זו מייצג יצחק דור שלם של חלוצים תמימים, וביתר הרחבה, דור שלם של יהודים פשוטים שנלכדו במלכודת המשבר הרומני של המאה שלנו. הלא הרומן נפתח במפתח זה — "כשאר אחינו אנשי גאולתנו בני העלייה השנייה הניח יצחק קומר את ארצו ואת מולדתו ואת עירו ועלה לארץ ישראל לבנות אותה מחורבנה ולהב-נות ממנה" (ע' 7). מה גדול המרחק בין עוצמת הנסיבות ההיסטוריות לבין כוחו הנפשי של הגי-בור! תמים היה יצחק בענייני פוליטיקה, בדברים שבינו לבניה, במנהגי העולם, תמים היה וקצת משעמם, אבל ישר בעבודתו, בחברותו, ואף נדיב-לב. זהו אדם בינוני שנתגלגל למקצועו, הצבעות, לאהבתו אל סוגיה ואחר כך אל שפרה, שכתב "לשם שחוק" על עורו של כלב-חוצות את המלים הגורליות "כלב משוגע". כדאי לציין בזה כמה נוהר עגנון להבהיר שלא היתה במעשה הצביעה כל כוונה תחלה (ע' 275-274). נסכים עם המפר-שים הרואים בבלק מעין "אני אחר" של הגיבור, יצחק קומר, ובמעשה הצביעה מעין הודאה על חטאיו — "מכאן ואילך לא יטעו בך הבריות, אלא יהיו יודעים שכלב אתה. ואף אתה לא תשכח שכלב אתה" (שם — ע' 275). אבל געיר, מאידך

ז שאין גורלו
רשאים אנו
פנינו ב"תמול
שכר ועונש,
ה זו רצינית
אמורה בקוס-
נו נעדר ממנו,
ת שאין לפניו

א, כסופו של
ירות מדהימה
סיפור: עקדת
כיחה בספרות
ידוע של שלום
היובל לכבוד
[ע' תע"א-
סופר כעגנון
וי או במכוסה.
גוס אב-טיפוסי
פרשנים מכל
קירות במיתוס:
יצחק, קרבן
י קצתם, המת-
יבן אדם. בגיר-
ל יש לנו יצחק
מיתה משונה,
בתשובה, ונשא
מה חטא? גם
גורע משאר
? וכי בשביל
לא לשם שחוק".
ל הרומן נעקד
ורש, מה נאמר
ו לא צחוק ולא
שאלהי קוסמוס
ועל כן קוסמוס
דין ולית דיין!

יתו אפשר לחזק
גורניות ברומן:

מיות בעולם היהודי והלא-יהודי במאה הזאת — שבירת כלים ועקירת שרשים מכאן, והמאמצים הנואשים לעצב כלים חדשים, להכות שרשים חדשים מכאן. ב"תמול שלשום" עושה הסופר, שכבר חגגו את יום הולדתו החמישים, את חשבון-נפש עם חוויית געוריו, ובאמצעות חשבון-נפש זה הוא עושה את חשבון-הנפש עם עולמו האקטואלי. לי. עגנון, שגאונו הספרותי מתבטא בציור סיטורי אציות ולא בתיאור נפשות, הבין, ולו באינטואיציה, שגייבור דינאמי יותר היה מפוץ את מתכונת הסיפור. אצל עגנון ה"חוטא" הוא יצחק קומר, אבל לא רסקולניקוב.

מבנה הגיאומטרי של הרומן

הדמות הפושרת של הגייבור משתלבת יפה במבנה הגיאומטרי של הרומן: יפו, ירושלים, יפו, ירושלים. יצחק קומר בעצמו אינו אדם מעניין, אינו איש מלחמות. להיפך, הוא תמיד פתוח להשפעות הסביבה שהוא מתהלך בה ומשתווה, שלא מדעת, לדרכי הישוב אשר בו הוא חי. שינוי המקום מכריח את הגייבור להסתגל, להשתנות במקצת, והקורא יוצא נשכר, שאלמלא גיוון זה אפשר שלא היה טורח להמשיך בקריאה. יצחק כבר התחיל סוטה ממסורת אבותיו בדרכו לארץ ישראל, וביפו התפקר, אבל בירושלים חזר למוטב והתנהג כיהודי לכל דבר, ואולם שינויים אלה בהתנהגות הגייבור אינם גורליים, משום שיצחק עצמו אינו דמות תקיפה, איש-החלטות, אינו מופקד להכעיס, ואינו קנאי דתי. אף המספר אינו דן אותו ברותחין על משובתו ואינו מהלל אותו ביותר על תשובתו. ביפו חש יצחק כי משהו חסר בחייו ובירושלים מצא כביכול, סוף-סוף, את מקומו, את מבוקשו. אבל המספר, לאמיתו של דבר, שולל גם את יפו וגם את ירושלים. אל נא נשכח כי הנפשות הנלעגות ביותר ברומן הן ר' פייש ור' גרונם יקום פורקן, שני קנאים דתיים, ויצחק מת מיתה משונה דוקא בירושלים, ודוקא לאחר שחזר לחיי הישוב הישן שהם חיי אבותיו. יצחק קומר מתנודד בין שני הישובים האלה, אבל מיתתו המשונה אינה יכולה להיות תוצאה הגיונית

מאת: א. א. קורן

מתנודות אלה, הוא נתפקר ברפיון והוא חזר ברפיון. דרכו עד הפגישה האחרונה עם הכלב מבטיחה לנו סוף שמח — אם בכלל קיים במסגרת הרומן חשבון סביר של שכר ועונש. אדרבה, כל מבנהו של הרומן מעמיד בסימן שאלה את סופו של הגייבור, או כמו שכתב עגנון בפסקה שבה פתחנו מסה זו: "סופו של יצחק קומר אינו מותנה בתחילתו".

מערכת המוטיבים

המוטיבים הראשיים ברומן זה רובם ידועים היטב לקוראי עגנון, וכמעט כולם אינם אלא סעיפים לאותה תפיסה היסטורית המפעמת במיטב יצירותיו של סופר זה: התרחקות הגייבור מעולם אבותיו הדתי; סיבה ומסובב; החטא והחרטה; התשובה והתיקון; השגעון; המשפחה. אפילו המוטיבים שהם מיוחדים לרומן זה — כגון הכלב והכלביות, הצבע, והעמידה על הקרקע — מחזקים, בעצם מציאותם בסיפור, את הממד היהודי המסורתי שבו ומגבירים את עוצמת תמיהתנו על מיתתו של יצחק.

גם מוטיב הצבע, למשל, תורם למימד הדתי שהרי יצחק הוא צבע, והצבע הוא "השלכה" של יצחק. ביפו יצחק היה ספק צבע ספק לכלוך, אבל בירושלים נעשה בעל מלאכה מגוסה ומכובד. כל הרמיזות לצבע בסיפור יש להן משמעות רחבה. חמדת סובר, למשל, ש"דרך הצבעים לשפר דברי רים מכוערים" (ע' 377) — מחשבה פשוטה, אגב, שלא היתה עולה על דעתו של יצחק. רבינוביץ משחק במלים צבע וצבוע (ע' 466). יצחק, הצבע הפשוט, מנוגד ללייכטפוס, הצבע התמהוני ביפו ולבלווקוף, האמן האמיתי בירושלים, שדינו למות בירושלים בדמי ימיו כיצחק ידידו. יצחק היה צובע את אבני הזכרון בירושלים דווקא בימים שלפני פגישתו בכלב בלק, הצבע, אם כן, מסמל את כל הווייתו הפרדוכסית של יצחק — התנודות ברוחו, התערותו בישוב הישן, וסופו המרהמת-מיה.

על הכלב והכלביות כבר נכתבו פירושים רבים, לפעמים סותרים זה את זה, ולא כאן המקום לדון

בהם. כללו של רבים ב"תמול שלשום" על אותו הדבר בסיפור, קשוריו ולמין האנושי בני לים תדיר לכל. אדם, ויצחק חבו ואולם תפקידו לחלוטין מפני ש כל התכונות והי למה נשך אותו ו עולם יהודי שא מעורער מאוד. של ר' גרונם יקו כיוון שהמגיד ו ודרשתו אינה א סבור הייתי שלו יקום פורקן ור' נושכו הכלב המ המספר המרחם במיתת הגייבור?

שאלה זו ועוד; מוס הספרותי שי הגייבור, יצחק ו לדור, יש פנים לו סטו מדרכי אבות נודעת קדושה מן דמויות מגוחכות אין ביניהם דמות אפילו ל"רגל המו מה, ובירושלים, הקנאים הדתיים, ואין אדם אחר כלביים.

גם יצחק קומר נאמר ש"נתפסת כ אך זו אינה עמדתו סלחנית ומבינה, מכרסמת בלבו. עי על שזנח את מש

סוניה, על שבגד ברבינוביץ, על שנכשל בהשתר-
ותו בקרקע ארץ-ישראל, ועל שסטה ממנהג אבו-
תיו, — אבל לא התכוון לעשות אף אחד מן הדב-
רים האלה. הלא כל ה"חטאים" האלו הם מנת-
חלקם של "שאר אחינו בני העלייה השנייה",
ולמה, נשאל עם המספר, נתייחד יצחק קומר לפור-
ענות כזו?

ג

הבהרה פורתא של תמיהה זו נמצא עם בדיקת
הניגודים בין רומן זה לבין שלושה סיפורים
שיש להם קירבה מסוימת למקרה חברנו יצחק.

1) סיפורו "אויבי" של ברדיצבסקי ("כתבי
מ. י. ברדיצבסקי, סיפורים" הוצאת דביר, תש"ך,
ע' קל"ט-קמ"ה). ב"אויבי" נזכר המספר המבוגר
ששמו טוביה באויב ילדותו, אליפלט. האויב, כמו-
בן, איננו אלא גיבוש אישי של רגשי האשמה של
הילד טוביה, והוא מופיע דווקא באותם הרגעים
שמתנגש היצר הטבעי של הילד ברצון החברה
היהודית ובמוסכמותיה. בסוף הסיפור נמצא שיא
דראמטי הדומה במקצת לשיאו של "תמול של-
שום", שהרי דוקא בשעת הוידוי הגדול בבית-
הכנסת ביום הכיפורים, כשנפש הנער טוביה סול-
דת מן התפילות השגרתיות, נפגע "אויבו" אלי-
פלט. "נשמע פתאום בעומק בית הדין קול כקול
כלב נובח. ויבהלו בני העם ויצא לבם; נדמה
כאילו בא השטן ביניהם לקטרג ויפנו כה וכה
ויראו את אליפלט עומד על יד עמוד הבימה ורירו
יוצא מפיו ועיניו בולטות. נשך אותו כלב לפני
שלושת ימים, וכלב שוטה היה" (ע' קמ"ד). אלי-
פלט, כמובן, מת אבל טוביה לא נגאל מפני
"שבאו אחרים לענותני רבות בחיי —" (ע' קמ"ה).
לגבי ברדיצבסקי, המאבק בין הגיבור ו"אויבו"
אינו אלא מהות האדם רב-הניגודים, ומיתתו של
"אויב" אחד מגשיכת כלב שוטה (מעניין הדבר
שבחר עגנון במונח לא-נורמטיבי: "כלב משור-
גע") אינה באה כעונש על חטא כי אם מתוך
הבנה פסיכולוגית מעמיקה; כלומר איומה היא
הסכנה האורבת לנו, בני-אדם שסועים, בעמקי
הנפש, בגלל המתח בין היצר הטבעי למוסכמות
החברה, ועל כן יש טעם פסיכולוגי במיתתו של

בהם. כללו של דבר, כלבים מופיעים במקומות
רבים ב"תמול שלשום", ולא תמיד ירמוז הכלב
על אותו הדבר. הכלב בלק, וכן יתר הכלבים
בסיפור, קשורים איכשהו בקשר פנימי ליצחק
ולמין האנושי בכלל, שהרי בני אדם בסיפור משור-
לים תדיר לכלבים, או הכלבים משולים לבני
אדם, ויצחק חברנו מת מיתת כלב מגשיכת כלב.
ואולם תפקיד הכלב בסיפור עדיין אינו ברור
לחלוטין מפני שאפילו נניח כי הכלב מסמל סכום
כל התכונות והיצרים המפוקפקים בבחור כיצחק,
למה נשך אותו בלק דוקא לאחר שחזר בתשובה?
עולם יהודי שאין בו מקום לתשובה הוא עולם
מעורער מאוד. ולמה הגיח בלק מתחת לקפוטה
של ר' גרונום יקום פורקן לפני שנשך את יצחק?
כיוון שהמגיד הקנאי הזה מוצג כדמות נלעגת
ודרשתו אינה אלא פרודיה של מגידות קיצונית,
סבור הייתי שלדעתם של קנאים כמו ר' גרונום
יקום פורקן ור' פייש חייב יצחק מיתה ועל כן
נושכו הכלב המשוגע, אבל מנקודת-ראותו של
המספר המרחם תמיד על יצחק, מה טעם יש
במיתת הגיבור?

שאלה זו ועוד אחרת. האם הדור המתואר בקוס-
מוס הספרותי של הרומן פניו כפני הכלב? האם
הגיבור, יצחק חברנו, פניו כפני הכלב? אשר
לדור, יש פנים לכאן ולכאן. רוב בני הישוב החדש
סטו מדרכי אבותיהם, אבל לאידיאל של חלוציות
נודעת קדושה מסוימת ברומן. יש בין אנשי יפו
דמויות מגוחכות כפאלק שפלטלדר, אבל כמעט
אין ביניהם דמות שיחסו של המספר אליה שלילי.
אפילו ל"רגל המתוקה" ליוחנן לייכטפוס, יש חן-
מה, ובירושלים, הנפשות הדוחות הן דוקא שני
הקנאים הדתיים, ר' פייש וגרונום יקום פורקן,
ואין אדם אחר בירושלים שמעשיו מגונים,
כלביים.

גם יצחק קומר אינו נוהג ככלב — אלא אם
נאמר ש"נתפסת כל דיסהרמוניה שבחיים כחטא";
אך זו אינה עמדתו של המספר, שהרי היא, אדרבה,
סלחנית ומבינה. יצחק בעל מצפון הוא והחרטה
מכרסמת בלבו. על חמישה "חטאים" הוא מתחרט:
על שזנה את משפחתו בגליציה, על שנשק את

רפיון והוא חזר
חרונה עם הכלב
לל קיים במסגרת
עונש. אדרבה, כל
ן שאלה את סופו
גון בפסקה שבה
יצחק קומר אינו

י"ב

זה רובם ידועים
ע אינם אלא סעי-
המפעמת במיטב
ית הגיבור מעולם
החטא והחרטה;
זפחה, אפילו המור-
ה — כגון הכלב
קרקע — מחזקים,
מד היהודי המסור-
גת תמיהתנו על

רם למימד הדתי
זוא "השלכה" של
ספק לכלכן, אבל
נוסה ומכובד, כל
משמעות רחבה.
בעים לשפר דב-
זבה פשוטה, אגב,
יצחק, רבינוביץ
46). יצחק, הצבע
ע התמהוני ביפו
לים, שדינו למות
דידו, יצחק היה
ים דווקא בימים
ע, אם כן, מסמל
צחק — התנדודות
וסופו המר-המת-

ו פירושים רבים,
כאן המקום לדון

אליפלט. היחס בין יצחק ובלק מסובך שבעתיים, אף על פי שגם בו פועלים רגשות אשמה. לאליפלט אין קיום עצמאי ותמיד יופיע רק עם טוביה, ואילו בלק מתרוצץ לבדו בחוצות ירושלים, דווקא בזמן שיצחק נמצא ביפו. ולבסוף, ב"אויבי" מת אלי-פלט, "השלכתו" של טוביה, מכלבת, ואילו ב"תמול שלשום" מת הגיבור הראשי עצמו. משום כך אי אפשר לתפוס את יצחק קומר, ויחסו לכלב בלק וגורלו המר, בחזקת ריאליזם פסיכולוגי.

(2) יחזקאל חפץ, גיבור "שכול וכשלון" של ברנר, רבים המזכירים אותו ואת גורלו בדברם על יצחק קומר. ואולם יחזקאל חפץ איש רבימת-חיים היה ולא ידע להתמודד עם סככי החברה הארץ-ישראלית, ולא מצא מקומו בחיים בכלל. הוא נשבר ברוחו, אבל החלים. לעומתו יצחק קומר, שאינו בחור בעל תסביכים, מתמודד איך שהוא עם החברה החדשה, ואם לא הצליח לעמוד על הקרקע, הרי קנה לו לפחות מקצוע המפרנס את בעליו, נשא ריבה כשרה, חזר בתשובה — אבל מת מיתת משונה. ב"שכול וכשלון" הרקע החברתי מקביל לסיטואציה הדרמאטית והעיצוב הפסיכולוגי הריאליסטי משכנע — מה שאינו כן ב"תמול שלשום".

(3) כדוגמה נוגדת אחרונה נציין את הרשל הורוביץ מ"סיפור פשוט" — דוגמה מאלפת דוקא מפני שהיא משל עגנון עצמו. והנה הירשל, כיצחק חברנו, בחזר פשוט הוא, וכיוון שנבצר ממנו להתמודד עם החברה הבורגנית ומוסכמותיה, ונפ-שו חשקה בבלומה העומדת מעבר לחברה הבורגנית, יצא מדעתו כשם שאירע לאחדים מאבותיו לפניו, אחד בכל דור, מאז נפלה מחלוקת בין סבה של אמו לבין רב העיר. אפיו של הרשל יש לו שרשים בעבר כשם שיצחק קומר הוא נינו של ר' יודל חסיד וירש משהו מתמימותו; התודעה ההיסטורית אופפת את שני הרומנים, ואולם הרשל הוחזר לתיקנו על ידי ד"ר לנגום, חזר לשבוש, השלים עם החברה הבורגנית שבה ולמד לאהוב את אשתו מינה. יצחק קומר לא זכה לכך. שגעונו של הרשל הורביץ מובן כהתפתחות פנימית, מקצת עשתה התורשה ומקצת עשתה הסביבה. שגעונו

של יצחק קומר שקדם למיתתו מן החוץ בא כמכה בלתי צפויה.

ד

שלוש הדוגמאות האלה מחזקות את הנחתנו שקשה למצוא טעם פסיכולוגי או טעם מוסרי למיתתו של יצחק קומר. אם מיתתו זו היא עקידה בלי גאולה, עקידה בלי טעם מוסרי סביר, כיצד נבין רומן זה? דומה שלפירוש כלשהו, ולו ארעי, אפשר להגיע דרך בדיקה הקשרית, קונטקסטואלית, העשויה לאשר את מסקנת בדיקתנו הטכס-טואלית. מהו, כדאי לשאול, ה" Sitz im Leben של חיבור רומן זה? פרקים ששולבו לימים לתוך "תמול שלשום" כבר ראו אור בשנות השלושים (סיפור עליתו של גיבור בשם חמדת עמד בראש הסיפור הארוך "בארה של מרים" — 1909), והם: (א) "ר' גרונם יקום פורקן" (1931), מעין סאטי-רה על המגיד הקנאי.

(ב) "תחלתו של יצחק" (1934), עליתו של הלוי בשם יצחק לארץ מגליציה, נסיונותיו במושבות החדשות, עבודתו הראשונה, התאהבותו בסוניה ביפו ופגישתו הראשונה בשפרה בירושלים. כל המעשים האלו נכללו בסיפור בן "שנים-עשר עמוד.

(ג) "בלק" (1935) גרעין מעשה בכלב בשם בלק שצבע עליו קומר את המלים "כלב משוגע". בסיפור קצר זה (בו שלושה-עשר עמוד) יוצא הכ-לב לשוטט ברחובות העיר אך אינו חוזר לנשוך בצבע.

(ד) "יום אחד" (1936), שני פרקים קטנים מחיי יצחק קומר בארץ.
(ה) "עורו של בלק" (1941), עוד פרקים על הכלב בלק.

נמצא שקטעים רבים מ"תמול שלשום" כבר נרקמו בלב היוצר בשנת 1936, אבל אין לנו כל עדות על הקשר בין הקטעים. מעניין שלא ניגש עגנון לחיבור רומנו הגדול הזה עד שנת 1943 בערך והקדיש את מרבית כוחו בשנים 1943, 1944 ו-1945 לכתיבת ספר זה. אילו שנים אלו 1943-1945 ככל השנים בחיי הסופר או בחיי עמו, לא היתה כל הצדקה למבקר להתעכב על תאריך

חיבורו של הס- השנים בתולדו- רא, ואפילו מבג- השפיעו הידיעו- אירופה על סו- שכן על סופר י- ישראל בדורות- "אורח נטה ללו- של שנות השלו- בין המשמעות- עקידת יצחק, ע- חטאים של מה- ועל כן קוסמוס- יהודי, שאין בו,

כשמארכיון לו לא- בה, גם טובים וג- לי מאותם הדברים- במה אפתח? אתחי- פטנית הייתי. ממש- מפי. היה זקן אחד- על פטפוטי, חבל- דבריה בילדותה, מ- ויראתי שמא למחר- של הזקן, שלא יוצ- ימי חייו. הרגלתי ע- מר ונהגתי קימוץ- נשתיר לי אוצר שי- מור אותם הדברים-

זו לשון "תהיי- דומה, ביצירת- מן הרומאנים וז- זה, והכוח המעיין- לה הוא על הדער- במה שסחה כאן- מלאך.

שכולו מסתכם באבסורד — לבין הסיטואציה ה" היסטורית. תגובתו האפוקליפטית של אורי צבי גרינברג אינה, כמובן, האפשרות היחידה הניתנת לאמן להגיב על חורבן ושואה שלא ישיגם הש" כל האנושי. הלא יתכן ש"תמול שלשום", בדרך עיצובו האמנותי המאפק והעקיף (ואין הדבר חשוב אם ידע עגנון בדיוק מה הוא כותב ומדוע כתב כך), מגלה לפנינו דרך אחרת. ובגלל עוצמת האיש והשממון המרעישים את הלב בסוף הסיפור, נאלץ המספר לתמוה מפני מה יצחק זה נענש כל כך, ועוד נאלץ להודות שאלמלא גורלו המר של יצחק — "אתה צור ישועתנו גדול העצה ורב העלילה היית שומע מפי צמאי ישועתך את תהלתך כל הימים".

עגנון ורוח הסיפור

ט. ריבנר

הרי מרוב דברים שהיו אייפעים בורר לו הסיפור אותם דיבורים המאריכים שנים. בניגוד לרוי מן שאינו נוהג קימוץ בדיבוריו וניכר בו הפחד מפני העתיד לבוא, הסיפור כביכול דורות ראשונים משיאים בו עצה לאחרונים. הוא פותח עולמות של עבר כדי לגלות חכמתם. נסיון־חיה של תהילה ניזון מנסיון־חיו של הזקן בשכנו. תה. הסיפור מקיים "דור לדור יביע אומר". חכמת הדורות הצבורה בסיפור היא בנונת טעם לקיומם. הסיפור הוא לנו בית שבו מזדמנים ראשו־נים ואחרונים.

יגלתי את ידה בידי ואמרתי לה, מיד יבואו אנשים טובים ויתנו לי טלית עם עטרה של כסף כאותה שקרעוה האויבים. הלא זוכרת את טליתי הנאה שהייתי פורס על ראשך כשהיו הכהנים עולים לברך את ישראל, ויתנו לי מחזור גדול מלא תפילות ואתעטף בטלית ואקח את המחזור ואתפלל לפני האלקים אשר הציל אותנו מכף כל אויבינו מבקשי נפשנו. ומה יביאו לך, בתי, בת נפשי? לך בתי בת נפשי יביאו סידור קטן מלא אותיות, שכל מעי

חיבורו של הספר; אבל השנים האלה אינן ככל השנים בתולדות עם ישראל, ודומני שרשאי הקורא, ואפילו מבקר טכסטים ספרותיים, לשאול כיצד השפיעו הידיעות על החורבן בבית ישראל במזרח אירופה על סופר עברי יושב ירושלים, ולא כל שכן על סופר עברי שמרבית יצירתו דנה בגורל ישראל בדורות האחרונים. סופר שכבר כתב את "אורח נטה ללון" אשר שיקף את האיש התהומי של שנות השלושים. יש, לדעתי, הקבלה מדהימה בין המשמעות היסודית של "תמול שלשום" — עקידת יצחק, עקידה ללא טעם, מיתה משונה על חטאים של מה בכך, חוזר בתשובה שאינו מתקבל, ועל כן קוסמוס שאין לו עוד כל הגיון מסורתי יהודי, שאין בו, כנראה, לא דין ולא דיון, קוסמוס

כשמאריכין לו לאדם ימיו ושנותיו זוכה ורואה דברים הרבה, גם טובים וגם טובים מהם. בקשתי ממנה: ספרי לי מאותם הדברים הטובים. שהתה שעה קלה ואמרה: במה אפתח? אתחיל בימי ילדותי. כשהייתי תינוקת פטנית הייתי. ממש מקימה ועד לשכיבה לא פסק פטפוט מפי. היה זקן אחד בשכנותי, אמר לאותם שהיו שמחים על פטפוט, חבל על תינוקת זו, אם היא מבזבזת כל דבריה בילדותה, מה ישתיר לה לוינקתה. נפל עלי פחד ויראתי שמא למחר אני אילמת. לימים ירדתי לסוף דעתו של הזקן, שלא יוצא אדם בזמן מועט מה שנקצב לו לכל ימי חייו. הרגלתי עצמי לבדוק כל מלה אם צריכה שתיאר מר ונהגתי קימוץ בדיבור. מתוך שנהגתי קימוץ בדיבור גשתיר לי אוצר של דיבורים. האריכו לי שנותי עד שאגר מור אותם הדברים שקצובין לי".

זו לשון "תהילה".

דומה, ביצירת עגנון שובים את לבנו לא פחות מן הרומאנים והסיפורים עצמם מקומות ממין זה, והכוח המעיין שבנו נהנה להתעכב בהם. מע"ל זה הוא על הדעת, למשל, כי רוח הסיפור מקופל במה שסחה כאן אותה אשה צדקת שהיא כמעט מלאך.

החוף בא כמכה

ות את הנחתנו
או טעם מוסרי
ה. זו היא עקידה
סרי סביר, כיצד
לשהו, ולו ארעי,
רית, קונטסטור
בדיקתנו הטכס
Sitz im Leben
לבו לימים לתוך
בשנות השלושים
מדת עמד בראש
'1909 — 1909), והם:
'1909), מעין סאטי-

עליתו של חלון,
יונותיו במושבות
תאהבותו בסוניה
ה בירושלים. כל
בן שנים־עשר

נשה בכלב בשם
ים "כלב משוגע".
עמוד) יוצא הכ"ח
אינו חוזר לנשוק

רקים קטנים מחיי

עוד פרקים על

ול שלשום" כבר
אבל אין לנו כל
מעניין שלא ניגש
ה עד שנת 1943
יחו בשנים 1943,
אילו שנים אלו
סופר או בחיי עמו,
התעכב על תאריך